

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН “ТООЛОР КУЛАГАНДА” РОМАНЫНДАГЫ
АДАМ ФЕНОМЕНИ

Токоева Г.С.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары

Аннотация

Макалада Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романы аркылуу чагылдыруу тапкан адам жана анын жашоосуна байланышкан ой жүгүртүүлөрү чагылдыруу тапты.

Abstract

The article of Aitmatov's novel "When Mountains Fall" reflects the problem of man and his life.

Чынгыз Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романы акыркы чыгармаларынан болуп саналат. Роман алгач орус тилинде 2006-жылы “Дружба народов” журналына жарыяланып, 2007-жылы Санкт-Петербург шаарынын “Азбука-классика” басмасынан өзүнчө китеп болуп жарык көргөн. Бүгүнкү күндө роман англис, немец, түрк, француз ж. б. тилдерге которулуп, жарык көрүүдө. Кыргыз тилинде 2010-жылы А.Пазыловдун которуусу менен жарык көргөн. Азыркы күндө 3 варианттагы котормосу бар. Алардын бирөө Б.Сыдыкова жана Ж.Жөкүшова тарабынан которулуп, 2011-жылы басмадан чыккан. Чынгыз Айтматов руханий баалуулуктар четке сүрүлүп, алар адам жашоосунан алыстап калган бүгүнкү социалдык реалдуулукту сүрөттөп, романын “Тоолор кулаганда” деп атаган. “Тоолор кулаганда” - мурдагы социалисттик коомдук системанын ордуна базар-экономикалык мамилелер келген, бүгүнкү кыргыздын турмушунда жүрүп жаткан коомдук-маданий, рухий-психологиялык өзгөрүүлөрдү көркөм чагылдырган философиялык чыгарма.

Роман мындай сөздөр менен башталат: “Жан бүткөндүн баары үчүн дайыма бирдей болгон талашсыз бир чындык бар – маңдайына жазылганды, тагдыр деген эмне экенин алдын ала эч ким биле албайт – кимге эмне буйруганын жашоо гана көрсөтөт, болбосо тагдырдын тагдыры кайсы”. [1.3-6] Тагдыр деген эмне ошого карата философиялык ой жүгүртөт. Ч.Айтматовдун көз карашында тагдыр – бул сырдуу, табышмактуу кубулуш. Бул адамдын акылынын чегинен тышкары болгон, “жараткандын кудуретине да баш ийбеген”, алдын ала таанууга болбой турган реалдуулук. “Тагдыр сыры баары жана ар бири үчүн кылымдан кылымга, күндөн-күнгө, ар бир саат жана ар бир мүнөттө табышмак бойдон калууда ... Эки жандын кандайдыр бир төлгө жылдыздарынын өз ара байланышы, алардын космостук жакындыгы болгондур”. [1.3-6]

Чынгыз Айтматов эки жандын – бири – Жаабарс – илбирс, экинчиси Арсен Саманчиндин жеке жашоосун, тагдырын салыштыруу менен сүрөттөп, тагдырдын сырын таамай чагылдырат. Тагдырдын алдын ал аныкталбаганы менен алдыда болоор нерсенин жышааны болорун Ч.Айтматов Арсен менен анын агасы Бектур экөөнүн мергенчиликти уюштуруу жөнүндө маектешип жаткан маалында чабалакейлердин ачык терезе аркылуу кириши жана алар бир нерсе жөнүндө кабарлаш үчүн же кимдир бирөөнү акылга чакыруу үчүн келгендигин жазат. Экинчи дагы бир эпизоддо Арсен менен анын классташы, афган согушунун катышуучусу – Таштанбек – Таштанафган деген каймана атты алып жүргөн досу менен болгон мектептеги маеги күбө.

Негизги каармандардын биринчиси “бойлуу жана тике ыйык жалы абдан кыймылдуу, күчтүү, жоон моюн, салмактуу чоң башы мышыктыкына окшош, тик кулактуу жана тикийген көздүү, караңгыда нурдана жылтыраган тулку бойлуу” – Жаабарс.

Экинчиси – шаарда жашаган көз каранды эмес журналист – Арсен Саманчин. Жаабарс жашоосунда эки ургачы менен жашады – биринчиси тоодогу жер титирөөдөн каза тапкан, экинчиси менен көпкө жашап, эки мертебе төл көргөн ургаачысы. Эми жаңы эркек илбирс менен, чунак кулак менен кетип калды. Арсен Саманчин да эки ирет үйлөндү, бирок ал бакыт алып келген жок. “Жаабарс жалгыз, өзүнүн бешенесине жазылган негизги энчисинен ажыраган бойдон кала берди – тукум улоо үчүн күрөштө табият дайыма кийинки келген жаш күчтөрдү тандайт тура” – мында диалектиканын карама каршылыгы жана танууну тануу мыйзамы даана көрүнүп турат. Ч.Айтматов ушул диалектикалык байланышты, ырааттуулукту, биринен кийин экинчиси келүүчүлүктү чагылдырды. Чыгармада Жаабарс жалгыз калып жаңы илбирстен жана аны ээрчип кеткен ургаачысынан өч алууну ойлойт. Ушул кырдаалды автор мындайча сүрөттөйт: “кандайдыр бир белгисиз күч, белгисиз үн, белгисиз эрк аны токтотту. Кимдир бирөө ичтен буйругандай – тукум улап жаткандарга тийбе, зыян келтирбе деп шыбырап айткандай болду” [1.9-б]

Тагдыр деген түшүнүк философиялык сөздүктөрдө жогорку күчтүн бар экендиги жөнүндөгү билдирген диндик-идеалисттик түшүнүк катары берилет, ал адамдардын жашоосундагы бардык окуяларды алдын ала аныктайт. Гректерде Мойр, римдиктерде – Парки кудайы түшүндүрүлгөн. Кийинчерээк тагдыр дүйнөнү башкарган жогорку адилеттүүлүк деген элестөөлөр пайда болот (гректерде Тихе, Немезида). Христиан дининде тагдыр Кудайдын өнөрканасы, жогорку күчү катары берилет. Азыркы учурдагы бардык диндик окууларда тагдыр кудай тарабынан алдын ала аныкталгандык деп түшүндүрүлөт. Философиядан сырткары караганда тагдыр адам жашоосундагы түрдүү кырдаалдардын агымы катары билдирилет[2.237-б] .

Жаабарсты баштагыдай ача туяктууларга аңчылык кыла албай калганын автор “топтук жашоодон четтетилгенден кийин ал кашкулак, суур же кээде коен өңдүү майда жандыктарга аңчылык кылуу менен күн көрүп жүргөнүн” айтат. Жаабарс бул чындык менен келише албай, жан дүйнөсүндө нааразылык пайда болду, эми ак карлуу кырканын артында жайгашкан башка дүйнөгө – Үзөңгүлөш тоо кыркаларынын ортосундагы эң бийик чокулуу бөксө тоого кетүү оюна келет. Ал эми Арсен Саманчин да Айданадан айрылып, “кагыла элек боз уланча бушайман болуп жатты: кандай кылыш керек, эмне кылат, мындан ары кантип жашайт, кайда барат? эмне болуп жатат?” деген сыяктуу суроолорду коет. Эки жандын жалгыз калганын айтуу менен Ч.Айтматов философиялык дагы бир түшүнүк – жалгыздык маселесин көтөрүп чыгат. Чыгармада Арсен Саманчин “акылынан айныган идеячыл” катары мүнөздөлөт. Утопист, адашкан-утопист, бирок “атын ичинен да айткыч келбеген шоумендин – Эртал Курчаловдун алдында уят болду”. Жакшы көргөн кызы – мыкты үнү бар опера ырчысы Айдана Самарова ал тарапка ооп кетти.

Жалгыздык бир эле Арсенде болбостон, Жаабарсты да каптап алды. Бул маселени автор философиялык деңгээлге алып чыккан.

Чынгыз Айтматов кайып колукту жөнүндөгү уламышты баяндоо менен сүйүү феноменин, адам жашоосундагы жакшылык жана жамандык, сонундук жана көрксүздүк маселесин ачып берүүгө жетишет. “Күйөө бул дүйнөдөн түбөлүккө кечти, адамзаттын кара ниет иштери жана күнөөлөрүнө каршылык көрсөтө, өзүн өзү четтетип кетти, ал эми колукту болсо адамзат тукуму үчүн түбөлүк кечирим сурап жүрөт” – деп жазат. Ойчул жашоодогу бүтпөгөн тема – сүйүүгө кайрылат. Сүйүү – жашоонун эң жогорку маңызы, түбөлүктүүлүккө, өлбөстүккө умтулуу. Бул тема бузукулук жана кайгы түшүнүктөрү аркылуу ачылат. Адамдардын жамандык жашоосунун негизинде экөө эки жакка ажырап калат. Натыйжада “күйөө бул дүйнөдөн түбөлүккө кечти, адамзаттын кара ниет иштери жана күнөөлөрүнө каршылык көрсөтө, өзүн өзү четтетип кетти, ал эми колукту болсо адамзат тукуму үчүн түбөлүк кечирим сурап жүрөт”. Жамандыкты жакшылык аркылуу

жеңүүгө аракет кылат, ал мерген күйөөсүн жалгыздыктан жашоого кайрып, сактап калуу аракетинде болот. Мындан этикалык-моралдык категориялар болгон жамандык жана жакшылыктын диалектикасын көрөбүз. Кайып колуктунун дайым кечирим сурап жүрүшү жек көрүү жана көрө албастык менен болгон күрөшү. Жакшылыктын жамандыкты жеңиши үчүн болгон аракети. Ошондой эле убакыт жана мейкиндик ченеминде бул аракет боло бере тургандыгы жана бул үчүн адам эрки тынымсыз аракетте болуп чеги жок экендиги белгиленет.

Ал эми Арсен менен Элестин жолугушуусу Арсенди такыр башка пикирдин жаралышына түрткү берди, аны киши өлтүрүү ниетинен арылтты, анын жан дүйнөсүндө төңкөрүш жүрдү. Бакыт жана сүйүү эмне экенин таанытты. Бактылуулук кыска убакытка созулаары, ал эми сүйүү болсо эки адам үчүн жаңы ачылыш, түбөлүктүүлүктүн чакырыгы деп белгиленет. Белгилүү философ Э.Фромм “биз адам жүрөгүн – анын жанын, анын жакшылыкка жана жамандыкка жөндөмдүүлүгүн изилдедик” [2.167-6] деп адам жашоосу карама каршы болгон жана диалектикалык байланыштагы башталыштардан турарын белгилейт. Ошондой эле жамандык өзгөчө, атайын адам феномени деп айтат. Бул адамга чейинки абалды артка кайтаруу жана өзгөчө адамдыкты: акыл, сүйүү, эркиндикти жок кылуу аракети катары аңдалып билинет. Бирок жамандык кандайдыр бир адамдык гана болбостон, трагедиялык да болуп саналат. Жамандыктын баскычы артка кетүүнүн баскычына дал келет. Эң бир өзгөчө жамандык болуп өлүү жанга болгон сүйүү, инцестуалдык-симбиоздук каалоолор, нарцисстик өзүн өзү өлтүрүүлөр эсептелет. Бул адамдын жашоого болгон душмандыгы. Жамандыкта сүйүү, акыл, эрдик, кызыкчылык тартыш же жок болот. [2.168-6] Ушундан улам мындайча жыйынтык чыгарууга болот: Чынгыз Айтматов адамдын өмүрүн кыйууга багытталып калган Арсендин андай ойдон кайтышын сүрөттөө менен жамандыкты жакшылык жеңээрин, ал үчүн акыл калчап, ойлонуп, кырдаалды баамдап, ага карата ыңгайлануу зарылдыгын белгилейт.

Чыгармада Арсен Саманчин – ааламдык глобалист катары белгиленип, бул аркылуу ааламдашуу шартындагы жеке адам жашоосу же жеке мамлекеттердин тагдыры жөнүндөгү маселе алдыга коюлат. Арсен белгилүү көз карандысыз журналист болуп, кадыр бакка ээ болгон кесипкөй болсо да коодук бытиенин реалдуулугунда ал жалгыз калды, жакын көргөн, жакшы көргөн адамы аны чанып кетти.

Ошол эле учурда жаратылыштагы дагы бир күчтүү жандык катары бааланган илбирс да жалгыз калгандыгы сүрөттөлөт. Чыгармада мындай деп берилет: “Жаабарс да ал түнү тоодогу ашуу алдында кыйналып жатты. Жалгыз жырткыч уктай албады. Өзүнүн толук жалгыздыгына ал да буулугуп, кайгырып жатты. Жылдыздарды карап, ачуулана улуду. Алар аябай жыбырап, жалпы жаркырап турушту. Мына ошол жакка кетип калса кана, жылдыздар бири-бирин жектеп куушпайт, жайдыр-кыштыр алар дайыма бирге...” Ааламдашуу жүрүп жаткан учурда адам ар тараптуу мамиле түзүп, байланытын алкагында болуп, интеграциялык процесске оңой эле кирүү мүмкүнчүлүгү болсо да андан Арсен оолак калды.

Бул эпизодду анализдеп келип Ч.Айтматов азыркы учурдун философиясынын ой жүгүртүүнүн модели катары белгилүү болгон экзистенциализдин идеясынын көп жактарын чагылдырууга жетишкен. Экзистенциализдин белгилүү өкүлү Ж.П.Сартр А.Камью, М.Хайдеггер, К.Ясперс ж.б. илимий билимдин чыныгылыгы жөнүндөгү ишенимдер жана бардык “абсолюттар” кыйроого учурады дешет. Философиянын негизги милдети болуп адамды таануу, инсандын ички дүйнөсүн чагылдыруу деп анализдешет[3.98-6]. Мында адамдардын нравалык жактан кризиске учураганын: экси көз карашта калуу жана ошол эле учурда аны жек көрүү, келечекке карата тамашалай мамиле жасоо жана ишенбөөчүлүк менен кароо идеясын билдирүү жана аны чагылдыруу маселесине негизги орун берилет. Ошондой эле экзистенция, эркиндик, коомдон алыстоо,

коркунуч, кам көрүү сыяктуу маселелер экзистенциализдеги негизги категориялар. Экзистенциализмди жалпылыктагы адам жашоосун аныктоо деп түшүнө турган болсок, анда ошол жалпылыктагы жеке адам жашоосунун өзгөчөлүгү Ч.Айтматовдун аталган романында да философиялык анализ табат. Ошондукта бул роман экзистенциализмдин идеяларын чагылдырган философиялык чыгарма боло болот. Экзистенциализмде адам өзүн өзү жаратат, калыптандырат деген негизги принцип катары кабылданат. Ар бир адам өзүнө ылайык моралды, моралдык жактан тандоо жүргүзөт жана чыгармачылык эркиндиктин актысын пайда кылат. Бул идея Ч.Айтматовдун романында Арсендин өзгөчө жашоосун, жалгыздыкта калышы, өз өмүрүн кыйуусу сыяктуу сүрөттөөлөр аркылуу берилди. Бирок Ч.Айтматов оптимисттик маанайды жараткан жашоо философиясын түздү.

Чыгармада социалдык чындык, коомдогу өзгөрүүлөр, ага ыңгайлашуу, анын негизинде адамдын психологиясынын калыптанышы негиги идея катары алынат. Бул чындыктын чагылдырылышын “Мерген” фирмасын түзгөн мырдагы колхоздун жетекчиси Бектур Саманчин жана шоумен Эртал Курчаловдун образы аркылуу көрөбүз. Ал эми коомдун социалдык-экономикалык турмушу – социалисттик чындыктан базар экономикасына бара жаткан мезгил катары, мурдагы коомдук түзүлүштөн башкасына өтүү кыйынчылыкка дуушар кылганын, бардык тармакта жаңы башталыштар болуп, бирок бүтпөгөн, алдыда дагы көп өзгөрүүлөр күтүп турганын автор абдан чеберчилик менен баяндайт. Алаалы: Арсендин өзүнүн “Нива” автомашинасын минип жүргөнү советтик бытиенин реалдуулугу бааланып турганын, ал эми ал өз айылы Туюк Жарга бара жаткандагы жол да аягына чейин асфальт төшөлбөстөн жарымына чейин бүтүп, калганы таш, оңдолбогон жол катары сүрөттөлүшү эски менен жаңы турмуштун байланышын көрсөтүп, базар экономикасынын шартында коомдук ыңгайлануулар аягына чейин чыга электигин сүрөттөйт. Ушундай эле көрүнүштү Арсен классташы Таштанафган жана айылдаштары менен чогуу окуган мектебине барганынан күбө болобуз. Чыгармада мындай деп айтылат: “Мектеп каралбай калган экен, бир гана жаңырган нерсе – парталар, эски, ыңгайсыз, үстүлөрү ачылчу тактайдан жасалган парталардын ордуна эми үстөлдөр жана жөлөнгүчтөрү бар олтургучтартурду. Класстык доскалар да жаңыдай көрүндү...”. Бул аркылуу билим берүү системасында салттуулук сакталып калганы жана ошол эле учурда жаңылануу жана өзгөрүүлөр болуп жатканын айтып кетет. Ч.Айтматов советтик чындык менен жаңы шарттардын байланышын жогорудагыдай салыштыруу менен бере алган.

Романда дүйнөкараштын негизги бир формаларынан болгон диний дүйнөкабылдоо маселеси да орун тапкан. Азыркы учурдагы диний ой жүгүртүүнүн түрдүү моделдери үстөмдүк кылып жатканын ар кандай эпизоддор аркылуу көрүүгө болот. Арсендин кудайга шек келтирип бир медиафорумда сүйлөгөнүн атеисттик көз карашы десек болот. Ал эми “теңирдик динди тутунган бир киши өз жакындарын тоо шамалдары аңчылыкка шарт түзүп – ак илбирстерди ийиндеринен айдап чыгышы үчүн үзөнгүлөш тоолоруна сыйынууга көндүрүп жүрдү” деген сүрөттөөдө теңирчилктин да жашап жатканын, андан сырткары айылдык молдо “ теңирчини Жаратканга, Аллага сыйынуу керек деп жемелептир” дегенден ислам дининин принциптеринин үстөмдү абалын көрөбүз. Арсен менен Элестин жолугушкан мезгилинде Арсен ага “ушундай бир окуу бар – теңирчилик деген. Анын жолдоочулар асманга сыйынышат” – дейт. Ошондой эле “асмандан тилейм”, “теңирден сурайм” деген сөздөр кездешет. Мындан сырткары Шамалбаш деген бакшы да бар экендиги белгиленет. Бул сүрөттөөдөн теңирчилик да дүйнөкараштын бир формасы катары реалдуулук бойдон калганын белгилөөгө болот.

Глобалдашуу мезгилиндеги бир орчундуу маселе болго адамдардын зордук-зомбулугу, бири бирин өлтүрүшү, карактоо жана кылмыш чыгарманын негизги көтөрүлгөн маселелеринен[4.129-6] . Таштанафгандын “Мерген” фирмасы аркылуу мергенчиликке келгени жаткан арабдарды барымтага алуу жана ал үчүн көп суммадагы акчаны талап

кылып ээлик кылуу сыяктуу идеялары учурдагы террорчулук сыяктуу баяндалат. Ал эми жаратылышта сейрек кездешкен илбирстерге аңчылык кылууга даярданган “Жаабарс планы” экологиялык проблемалардын курчуп бара жаткандыгынан кабар берет. Ч.Айтматов минтип жазат: “Жаабарс кансырады. Ошол эле тагдыр адамдын да башына келди. Тагдыр буйруп алар – адам жана жырткыч – акыркы сааттарда асман алдында бир мүрзөдө, үңкүрдө жанаша жатышты... Алар ушул башпаанегинде экөө эле – көзү жумулуп бараткан адам жана анын жанында үзүлүп бараткан жапайы жырткыч. [1.163-б]

Жашоонун финалы – өлүм экендигин Ч.Айтматов ушинтип көрсөттү жана өлүмдү – “дайынсыз түбөлүктүүлүк” деп берди. Арсен башкалардын өмүрүн, тынчтыгын сактап калуу үчүн өз өмүрүн кыйды. Таштанафганга окшогон террористтик маанайдагы адамдарды ойлонууга чакырды, экологиялык катастрофаларга жол бербөө пикирин жаратты.

Ошентип Ч.Айтматов бул романын алгач “Түбөлүк колукту” деп атоону ойлогон. Бул жаңыча жашоо, жаңы турмуш, жаңы өмүрдүн башаты, жашоого, энеликке, сүйүүгө, мээримге толгон сезимдик умтулуштардын символу. Кайып колуктунун чакырыгы - өмүргө, жашоого, сүйүүгө, тынчтыкка, адилеттүүлүккө болгон умтулуу. Өз сүйүүсүн, жакын акылдашын, түгөйүн, жашоодогу таяныч-тирегин табуу жана аны менен бирге болуу, жашоонун бүтүндүгүн, гармониясын, ырааттуу өнүгүү идеясын чагылдырат

Роман этикалык, эстетикалык баалуулуктарды карманууга чакырган, жашоонун бир гана жолу бериле тургандыгын аңдап билип, баалай билүүгө багыттаган экзистенциалисттик философиялык чыгарма. Автор бүгүнкү социалдык реалдуулук, бүгүнкү заман, бүгүнкү жашоого, маданий-этикалык, эстетикалык, руханий баалуулуктар четке сүрүлүп, адам жана анын жашоосу бааланбай, жаратылышка да кайдыгер карап, жаратылыштагы жандыктардын өзгөчөлүгү таанылбай, жалпы адамзаттык баалуулуктардан алыстап бара жаткан коомду сүрөттөп, тоолордун кулап бара жатканы сыяктуу салыштырып эскертүү берет.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Тоолор кулаганда / Которгондор: Б.Сыдыкова, Ж.Жөкүшова. – Б.: “Зээн”, 2011. 192 б.
2. Фромм Э. Душа человека. – М.: ООО “Издательство АСТ-ЛТД”, 1998. – 664 с. (Классика зарубежной психологии)
3. Фромм Э. Догмат о Христе. – М.: Олимп, ООО “Издательство АСТ-ЛТД”, 1998. – 416 с.
4. Сааданбеков Ж. Философия Чынгыза Айтматова. – Б., 2013. – 256 с